

лютного самоствердження [3, с. 156]. Ярмарок у повісті розташований в напівказковому, ізольованому просторі між минулим, сучасним і майбутнім: "А зразу за ярмарком починається степова тиша. Гонів двоє – і ярмарковий гук затихає, як писк комариного рою. Ще кілька кроків – і вже тільки лопотить в уші степовий вітер, верба край шляху кволо махає вітами, мов бореться з дрімотами..." [1, с. 258–259] Радянська влада у Липовому Куті біля Лубен ледь затрималася: кооперативна крамничка скидається на курник, сільрада похилилась, "зірочка над дверима, така самітна, мов її буйним вітром занесло з Києва" [1, с. 230], примірик журналу "Знання" в хаті-читальні дядьки пообривали на цигарки. Нова влада не стала виразником глибинних потреб селян. Село вимагало не змін, яких воно не розуміло, а допомоги розумних працюючих рук з міста, як тоді, коли школярі в полі допомогли бідній вдові. Наприкінці повісті сповна проявився смисловий потенціал деталі-символу олив'яного персня, що його діти купили на ярмарку. Перстень не тьмяніє серед золочених київських верхів та кількопверхових будинків, як не тьмяніє краса людської душі, закоханої в рідну землю, природу, людей.

На перший погляд, колективні форми праці, індустріалізація, лікнеп давали змогу новому поколінню дося-

гти добробуту і реалізувати свій творчий потенціал. Проте письменники зуміли розгледіти за новими вивісками старий зміст: обивателів з партійними квитками, рабську спустошену душу знеособленої юрби. Для Н. Романович-Ткаченко ці явища є рецидивами минулого, С. Васильченко ставиться до минулого шанобливіше, до майбутнього обережніше. Проаналізовані вище авторські міфи засвідчують два типи світовідчуження: умовно кажучи, життя очима Геракліта і Парменіда. В осерді одного міфу лежить відчуження безкінечної мінливості життя, його стихія – становлення, а революції – "локомотиви історії". В основі іншого вбачаємо інтуїцію всіх традиціоналістів щодо одвічної даності істини, якою люди постійно нехтують. Художню ідею автори повістей втілюють за допомогою різноманітних художніх засобів, одними з головних виступають наскрізні деталі-символи, зокрема ті, що винесені в назви творів.

1. Васильченко С. Чайка: Повісті та оповідання. – К., 1981; 2. Жід А. Повернення з СРСР // Всесвіт. – 1990. – №7; 3. Лосев А.Ф. Диалектика міфа // Філософія. Мифологія. Культура. – М., 1991; 4. Романович-Ткаченко Н. Твори. – К., 1987; 5. Франко І. З останніх десятиліть XIX віку // Зібрання творів: У 50 т. – К., 1984. – Т. 41; 6. Шумило Н. Із днів боротьби // Романович-Ткаченко Н. Твори. – К., 1987.

Надійшла до редколегії 09.11.07

МОВознавство

І. Арібжанова, канд. філол. наук

ОПОСЕРЕДКОВАНІ ОЗНАЧЕННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Функціональна характеристика компонентів із семантикою ознаки іншої ознаки.

Functional characteristics of the components with the attribute of another attribute semantics are studied.

Об'єктом цього дослідження є функціональні компоненти в структурі простого речення, які займають підпорядковану словам з ознаковою семантикою позицію і включаються в структурні схеми дієслівно-прислівникового вираження на зразок іти швидко, іти вброд, іти багато.

Сучасна описова граматики стосовно цих функціональних компонентів дотримується традиційного підходу, за яким придієслівні (приприсудкові) компоненти є або додатками (як правило, вираженими залежними субстантивами), або – і це в нашому випадку – обставинами (прислівникового вираження).

Формально-позиційний критерій вважається вагомим навіть тоді, коли визнають атрибутивну семантику придієслівного компонента: незважаючи на те, що частина прислівників (як і приприсудкових) компонентів позначає ознаку дієслова, їх відносять до спеціалізованих засобів вираження обставин. Щоправда, при цьому семантична специфіка таких функціональних компонентів увиразнюється типологічно: їх включають у групу "обставинно-означальну, побудовану за прикметниковою моделлю", оскільки ця модель "характеризується атрибутивним значенням" [2, с. 391]. Тут очевидний вплив авторитету відомого ученого-синтаксиста О. Шахматова, який серед обставин виділив групу означальних обставин, виражених прислівниками способом, дієприслівниками та дієприслівниковими зворотами [11, с. 399–406]. Твердження О. Потєбні "обставинні присвоєна особлива форма – прислівник" [9, с. 119] також беззастережно приймається лінгвістами. Традиційна граматики залишає право бути означеннями лише за присубстантивними компонентами.

Однак кваліфікація функціональних компонентів зі значенням ознаки як обставинних є суперечливою:

якщо функціональний компонент характеризується атрибутивним значенням, то чому його називають обставиною, з іншого боку – якщо це обставина, то чому вона виражає атрибутивне значення? Спробу зняти суперечливе трактування функцій придієслівних компонентів здійснив у свій час О. Пешковський. Учений терміни "обставина способу дії" й "обставина кількості" назвав "безглуздими й абсолютно незрозумілими". На його думку, "такі слова, як: прямо, вголос, враз, повністю і под., <...> безпосередньо стосуються дії, прямо обрисовують її. Навпаки, такі слова, як: тут, там, учора і под. тільки непрямо (косвенно) стосуються дії, вказують на щось побічне, щось таке, що в самій дії не міститься". Тим самим О. Пешковський семантично розрізнув придієслівні означальні слова, які називають "ознаки ознак у реченні", й обставинні, які позначають "зовнішні умови" дії (хоч, усупереч своєму міркуванню, всі обставинні розглянув широко – як ознаки ознак) [8, с. 201, 206]. Відомо і думка В. Богородицького, який виділяв "власне означення, або атрибути, які вказують на ознаки, що існують у предметних уявленнях і в уявленнях дії, напр.: Эта большая лошадь быстро бежит" [1, с. 221] (означенням він вважає слова *большая* і *быстро*). Л. Щерба неодноразово наводив у своїх доповідях речення "Быстрая лань быстро бежит", у якому слова *быстрая* і *быстро* завжди розглядав як означення [див.: Кретевиц, 35]. Про доцільність визначення означення при дієслівному слові і сумнівність щодо обставинного значення ступеня вияву дії чи ознаки говорив В. Мігірін [7, с. 49]. В українському мовознавстві думку про означальну функцію означальних прислівників відстоює І. Кучеренко [4, с. 41–48].

Отже, придієслівний характер аналізованих функціональних компонентів аж ніяк не може суперечити їхній означальній семантиці. Навпаки, дозволяє ще раз підтвердити положення про те, що ознаки властиві не лише предметам, а й іншим ознакам: "Поняття "ознака" охоплює властивості, відношення, дії, стани, характеристики і т.ін., тобто все те, що не належить до числа самостійних сутностей, а лише властиві чому-небудь іншому; **ознаки визначають спосіб існування або прояву предметів, а також інших ознак** [виділення наше – І.А.]" [10, с. 16]. Ознаки – це "те, що належить предметові чи явищу, чим предмет або явище уподібнюється до інших чи відрізняється від них", "<...> кожна ознака <...> має свої якісні, кількісні чи інші особливості, тобто існують також і ознаки ознак [виділення наше – І.А.]" [5, с. 79]. Тоді як обставини – це "ті об'єктивно існуючі поза предметом різні фактори, які зумовлюють наявність (існування) предмета з усіма його ознаками – предикативними чи непередикативними, – місце, час, різні стимули вияву ознак предметів – причина, мета та ін." [5, с. 81].

Повернімося до наших прикладів *іти швидко*, *іти вбрід*, *іти багато* і порівняймо їх із іншими, на зразок *іти внизу*, *іти сьогодні*, *навіщо іти*. Ці два ряди сполук із тим самим опорним дієслівним компонентом і прислівниковими словами в залежній позиції є подібними лише формально. Прислівники першого ряду *швидко*, *вбрід*, *багато* характеризують дієслівну ознаку в плані її якісної визначеності, способу існування та кількісних параметрів, тобто стосовно дієслівної ознаки виражають атрибутивну семантику (з огляду на це вони і названі означальними прислівниками). Прислівники другого ряду *внизу*, *сьогодні*, *навіщо* не виступають семантичними конкретизаторами дієслівної ознаки, як це належить словам з означальною семантикою, семантична самодостатність – позначення місця, часу, мети тощо, загалом, позначення обставини – вирізняє їх серед усіх прислівників (слів). Різні реальні значення прислівників визначають і різну їхню синтаксичну спеціалізацію: означальні прислівники є означальними компонентами, обставинні прислівники – обставинними членами речення.

Отже, означальні прислівники виражають внутрішню ознаку іншої ознаки, завдяки якій первинна ознака предмета (виражена присубстантивним компонентом) конкретизується у своєму вияві: якісному, кількісному, способовому.

Придієслівність означальних компонентів у структурних схемах *іти швидко*, *іти вбрід*, *іти багато* є диференційною формальною рисою: цим вони відрізняються від інших атрибутивних компонентів, що, означуючи предмет, зв'язуються безпосередньо з його виразником – субстантивом. Придієслівні функціональні компоненти, означуючи опорне дієслово і безпосередньо зв'язуючись із ним, водночас є ознакою предмета (ознаки без предмета не існує, отже, ознака ознаки є ознакою ознаки предмета, тобто опосередкованою ознакою предмета). Зважаючи на цю граматичну особливість придієслівних атрибутів І. Кучеренко вважає доцільним назвати їх "опосередкованими означеннями" [6, с. 344]. Слід зауважити, що означуваний опосередкованим означенням опорний компонент не обмежується дієслівною формою. Опосередковане означення може стосуватися також прикметника та прислівника: *дуже гарний*, *напрочуд добре*.

Таким чином, а) означальні відношення встановлюються не тільки між компонентами субстантивних (за морфологічним вираженням головного слова) сполук, а й дієслівних, прикметникових і прислівникових; б) ознака та обставина – різні семантичні, так само – різні синтаксичні поняття; в) приприсудкову позицію можуть займати не тільки додатки й обставини, а й

означення (опосередковані); г) означення слід дефінувати як такий другорядний член речення, що називає безпосередню чи опосередковану ознаку предмета.

Виходячи з цих висновків, можна дати таку загальну характеристику опосередкованих означень.

Опосередковані означення називають опосередковану ознаку предмета, тобто виражають відношення ознаки до іншої ознаки. Опосередковані означення поширюють виразників предикативної чи безпосередньої атрибутивної ознаки, тому формально є придієслівними, приад'єктивними та приадвербіальними членами (два останні – рідше вживані): Не гріє сонце на чужині, А дома **надто** вже пекло (Т. Шевченко). Коли моя білява донька виросте, я буду **надто** старий (Олесь Досвітній). Вона [граната] розірвалася **надто** близько (О. Гончар).

Спеціалізованим засобом вираження опосередкованих означень є прислівникові слова (зокрема, означальні прислівники), тобто слова, категоріальним значенням яких є значення ознаки іншої ознаки. Типи означальних прислівників – якісні, способу дії і кількісні – детально схарактеризовані в описовій морфології. Відповідно до них опосередковані означення можна поділити за значенням на три різновиди: а) якісні означення; б) означення способу дії та в) кількісні означення (означення міри і ступеня).

Опосередковані означення якості дають якісну (квалітативну) характеристику дії, тобто вони називають ознаку, що може виявлятися більшою чи меншою мірою. Вони виражаються якісно-означальними прислівниками, які семантично корелюють з якісними прикметниками, від яких утворюються: **Несміливо і дразливо** жовтіють верби... (П. Вольвач). Звісно, книгу стрічають **тріумфально** (О. Яровий). Зірвався вітер, прошумів **шалено** (М. Рильський). Дівчата наближалися, і все **ясніше та голосніше** чулися їхні голоси та сміх, шелест сухого бадилля (Гр. Тютюнник). Хилиться **сумно і гнівно** Соняшний день в даліні (П. Филипович).

Опосередковані означення способу дії, як і квалітативні означення, виражають внутрішню властивість дії, те, чим характерна дія в своєму вияві. Придієслівність якісних і способових компонентів є диференційною їх рисою. Проте, на відміну від якісної, способової ознаки не властиво виявляти різну міру її інтенсивності, пор.: *ішов швидко*, *ішов швидше* і *ішов вбрід*, *ішов поспішаючи*, *ішов по-ведмежому*. І. Кучеренко спосіб дії схарактеризував як "манеру вияву дії".

В українській мові, крім означальних прислівників (а), функцію опосередкованих означень способу дії (ознаки предикативної ознаки) виконують дієприслівник (віддієслівний прислівник) та дієприслівниковий зворот (б), орудий відмінок іменника (орудний порівняння) (в), цілісне словосполучення найчастіше прийменниково-іменникового вираження (г): а) *Ястшембський сидів верхи на стільці* (І. Нечуй-Левицький). Он розсунув *обаполи* місто Мій Дніпро, *заломивши брову* (П. Вольвач). *Колосовський несамохіть зітхнув* (О. Гончар). *По-осінньому сонце світило* (В. Сосюра); б) *І покотився, накульгуючи, внизу до гастроному* (О. Яровий). *Ми перебігли не звизначуючись* (Марко Вовчок). *Старий співає, як пелікан, проціджуючи музику крізь волю* (Л. Костенко); в) *І падає сонце пташкою до рук* (А. Малишко). *У теплий вечір міддю блисне просо...* (А. Малишко). *Хвиля зводиться горою* (Л. Глібов). *Фіолетовим димом курилися сливи* (Є. Гуцало); г) *У щілини з шумом і свистом б'є пара* (Еллан Блакитний). *Переступила Марія без вагань на його віру* (О. Кобилянська). *Але якось розмова велась через силу* (Л. Українка). *Відчувалося, що з ним можна говорити по щирості* (В. Речмедін). *Далекосхідна*

тайга проноситься під літаком **тисячами** кучерявих сопок (О. Довженко).

Опосередковані кількісні означення (міри і ступеня) виражають кількісну визначеність предикативної або атрибутивної ознаки, тому можуть бути і придієслівними, і приад'єктивними та приадвербіальними компонентами.

Придієслівні квантитативні означення звичайно характеризують дію з погляду її інтенсивності чи міри вияву: *Після сього випадку будили Лазаря часто* (М. Коцюбинський). *"Незалежні" і "вільні", ми ледве дишем* (П. Вольвач). *...А вгорі між хмарами голубі балки яскравіють так, ніби **вщерть** залляті морем барвінкового цвіту* (Є. Гребінка). *Теплий туман слався по полю і налив балку **по самі віңця*** (М. Коцюбинський). *Мила вітчина моя – Сульмон, на джерела багатий; **Дев'ят-десят** туди миль треба від Рима пройти* (М. Зеров). Приад'єктивні та приадвербіальні квантитативні означення виражають міру чи ступінь вияву якісної або станової ознаки: *Стрів я діда **вельми** старого* (Т. Шевченко). *Він [Віктор] почував себе **занадто** гарно* (В. Підмогильний). *Оседець! – згадав своє прізвище в класі, – і **до сліз** боляче стало за батька, бо то через нього так докучали* (М. Коцюбинський).

Квантитативне значення ознаки семантично "спрогнозоване": позицію кількісних означень заповнюють

слова з відповідною цій функції семантикою: кількісно-означальні прислівники, числівники й прийменники у складі цілісних словосполучень (наприклад, прийменники до, по разом із залежними іменниками вказують на межу інтенсивності ознаки).

В основу визначення загальної семантики кожного із розрядів членів речення кладуть еталонні прислівники-займенники (питальні і стверджувальні). Для опосередкованих означень такими еталонами виступають кореляти: як? – так для якісних означень; яким способом? – так для означень способу дії, скільки? наскільки? якою мірою? як багато? – стільки, настільки для кількісних означень.

1. Богородицький В.А. Общий курс русской грамматики. – М.-Л., 1935.
2. Вихованець І.Р. Обставини // Українська мова: Енциклопедія. – К., 2000.
3. Кротевич Е.В. Члены предложения в современном русском языке. – Львов, 1954.
4. Кучеренко І.К. Порівняльні конструкції мови в світлі граматики. – К., 1959.
5. Кучеренко І.К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія. – Ч. II. – К., 1964.
6. Кучеренко І.К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія. – Вид. друг., уточн. й доп. – Вінниця, 2003.
7. Мигирин В.Н. Принципы изучения членов предложения // Филологические науки. – 1961. – № 3. – С. 37-51.
8. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1920.
9. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – Т. 3. – М., 1968. – С. 127-128.
10. Сусов И.П. Семантическая структура предложения. – Тула, 1973.
11. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – Л., 1941.

Надійшла до редколегії 06.09.07

М. Вакуленко, канд. фіз.-мат. наук

ТЕРМІНОЛОГІЧНІ ТОНКОЩІ ВЖИВАННЯ ДЕЯКИХ УКРАЇНСЬКИХ ЛЕКСЕМ

Розглядається проблема вживання деяких відмінкових закінчень і паронімів на основі поєднання статистичного та аналітичного методів науки термінології. Даються рекомендації щодо правильного вживання таких реалій.

The article deals with the usage of some Ukrainian inflexions and paronyms combining both statistical and analytical methods of terminology. Recommendations on correct use of such forms are given.

Робота над фаховими словниками вимагає ретельного опрацювання писемної та усної мови як спеціалістів відповідної галузі, так і "простих людей". І це дає нам змогу більш-менш виразно окреслити і розібрати кілька "тонких" мовних проблем, значення яких виходить далеко за межі термінології як галузевої терміносистеми та термінології як науки. Зокрема, проблема вживання близьких мовних одиниць – відмінкових форм, віддієслівних іменників, синонімів і паронімів тощо є настільки ж цікавою, наскільки непростою та неоднозначною. Її актуальність зумовлена як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками. З одного боку, мова постійно розвивається і вдосконалюється, тому правопис і словники просто неспроможні повною мірою відобразити всі нюанси її сьогоденного функціонування. Далеко не всі правила викладені в "Українському правописі" [8] послідовно та зрозуміло, а в основних словниках [5–7] знайти можна далеко не всі фахові терміни (це, зокрема, *ейконал, світловід, ізофот, баріоній, глюоній* та ін.). А з іншого боку, ці нюанси бувають настільки тонкими, що вимагають від користувача мови як спеціальної освіти, так і мовного чуття.

У своїй роботі спеціалісти мовознавчих галузей користуються різноманітними науковими методами, які фактично зводяться до елементів статистичного та – іноді – аналітичного методів дослідження. Статистичний метод, який відповідає на питання "що звично?", полягає у визначенні наявності тієї чи іншої мовної реалії – безвідносно до її правильності. За цим методом традиційно досліджують як усне мовлення, так і письмові джерела, фіксуючи практику вживання. Але істотним недоліком цього методу є те, що він не дає можливості критичного підходу до матеріалу та переведення кількості в якість. Зауважимо, що не слід плутати статистичний метод зі ста-

тистичним аналізом, який є елементом аналітичного методу. Аналітичний же метод, який відповідає на питання "що правильно?", дає змогу з'ясувати наукову обгрунтованість і доцільність того чи іншого терміна (лексеми) чи мовного правила, і включає в себе статистичний, порівняльний, семантичний, акустико-фонетичний, історично-етимологічний аналіз тощо. Прикладом застосування аналітичного методу є пошук слова, подібного до сумнівного. Отже, цей метод є невід'ємною частиною наукового підходу, процесу розвитку, вдосконалення, очищення та унормування мови – але, взятий окремо, може завести дослідника надто далеко від традиційних норм і правил. Тільки поєднане застосування обох методів дозволяє уникнути невиправданих перегинів як у бік заявленої неправильності, так і ультраревольюційної незвичності ([1; 3, с. 5]). Результатом такого підходу є наукове узагальнення, обгрунтований синтез мовного правила чи лексеми (терміна).

Новизна цієї роботи полягає насамперед у послідовному застосуванні введеного в [3, с. 5] термінологічного наукового підходу, що поєднує в собі статистичний та аналітичний методи дослідження мовних явищ. Новими також є класифікація та узагальнення правил написання ряду лексем, які викладені в правописі [8] неповно або суперечливо, а також рекомендації щодо вживання фахових термінів і лексем, які не зафіксовані в словниках [5–7] або семантичне навантаження яких потребує особливих роз'яснень.

Метою цієї роботи є дослідження тих характерних реалій фахового, наукового та повсякденного мовлення, які стосуються проблеми вживання близьких мовних одиниць – відмінкових форм, віддієслівних іменників, синонімів і паронімів тощо, – та вироблення відповідних науково обгрунтованих рекомендацій.